

Деякі аспекти політичних переслідувань представників кооперативного руху у другій половині 1930-х рр.

У статті досліджуються причини масових політичних переслідувань представників кооперативного руху. Публікуються невідомі факти із історії репресій співробітників Вінницької обласної споживспілки у другій половині 1930-х рр.

Ключові слова: ДПУ, НКВС, політичні репресії, терор, органи державної безпеки.

На початку 1930-х рр. ХХ ст., внаслідок цілеспрямованої політики більшовиків щодо визначення ролі і місця кооперативного руху споживча кооперація СРСР опинився у повному підпорядкуванні партійних та державних органів. Діяльність потужної економічної організації цілком залежала від політичної волі ЦК ВКП(б). Споживча кооперація втратила адміністративну та економічну самостійність. Важелі демократичного самоврядування і членського контролю набули формального значення, всі фінансові ресурси кооперативних установ опинилися під контролем держави і направлялися на модернізацію економіки СРСР. Політична лояльність стала провідним і обов'язковим критерієм оцінки її кадрового потенціалу. Як наслідок, на зламі 1920–1930-х рр. кооперативна спільнота була значно «очищена» і стала майже повністю пролетаризованою. А. Мікоян на XVII з'їзді ВКП(б) заявив:

«Дві третини всіх торговельних працівників в містах [...] вступили на торговельну ниву після XVI партійного з'їзду, в селах [...] складають навіть 80%»¹.

Таким чином, система споживчої кооперації України на початку 1930-х рр. перетворилася в органічну структуру соціалістичної економіки, отримала монопольне становище на селі і стала слухняним виконавцем рішень партійних органів. Тому розглядати

* Рекрут В.П. — кандидат історичних наук.

¹ Речь товарища Микояна на XVII съезде ВКП(б) (Заседание 29 января 1934 г., вечернее) /<http://www.hrono.ru/vkpb-17/7-5.html>

проблеми взаємовідносин між владою і споживчою кооперацією потрібно в контексті рішень більшовицької партії та всебічного контролю виконавчою владою на місцях.

У вітчизняній історичній науці висвітленню політичних репресій у 1930-х рр. в Україні надавалося величезного значення. За даними Є. К. Бабич і В. В. Потоки, у роки незалежності опубліковано понад 4000 збірок офіційних документів, монографій, спогадів, матеріалів конференцій, статей тощо². Варто назвати наукові праці І. Біласа, С. Білоконя, Ю. Шаповала, Р. Пирога, О. Бажа-на, В. Васильєва, Р. Подкура, колективну монографію «Політичний терор і тероризм в Україні», регіональні дослідження з науково-документальної серії «Реабілітовані історією» тощо. Всі вони, в значній мірі, викрили злочинну діяльність сталінського тоталітарного режиму та відкрили маловідомі сторінки історії радянської держави.

Однак, нині взагалі відсутнє цілісне дослідження, яке торкалося б процесів застосування політичних репресій щодо споживчої кооперації у період 20–40-х рр. ХХ ст. Крім декількох окремих наукових публікацій М. Алімана, С. Гелея, В. Блізняка і А. Клеви, О. Нестулі, Т. Оніпко, В. Чумаченка, висвітлення долі керівників центральної, обласних, районних спілок та звичайних кооператорів залишилося поза історичним вивченням³.

У наукових розвідках, що стосуються Вінниччини, дослідники В. Васильєв, В. Воловик, А. Давидок, К. Завальнюк, С. Калитко, П. Кравченко, О. Лошицький, І. Мазило, А. Малигін, П. Павлович, І. Паламар, Р. Подкур та ін. зібрали величезний масив фактичного матеріалу, розкрили механізм застосування репресій, назвали прізвища виконавців та визначили кількісні показники репресованих громадян краю. Але серед названих вище авторів ніхто не торкався політичних репресій у системі споживчої кооперації області. Тому на сучасному етапі розвитку історичної науки такі дослідження не втрачали актуальності.

² Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Авт.-упор.: Є. К. Бабич, В. В. Потока; Авт. вступ. ст. С. Білоконь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.

³ Вісті Центральної спілки споживчих товариств (Київ). Діловий випуск, 2006. – № 42.

У середині 1930-х рр. провали у здійсненні індустріалізації, невиконання темпів суцільної колективізації, голод, зростаюче незадоволення широких верств населення змусили вище політичне керівництво країни пояснювати громадськості причини поразок. «По-більшовицькому» визнаючи помилки, начебто мотивовані посиленням боротьби світового капіталізму проти СРСР, Й. Сталін і його прибічники висунули декілька міфів, базованих на «загостренні класової боротьби всередині країни» та наявності «антирадянських політичних організацій», активної «контрреволюційної діяльності шпигунів, шкідників» тощо. Радянська пропаганда затаврувала їх як «ворогів народу». Каральні органи отримали завдання розгорнути політичні репресії. Низка гучних публічних судових процесів породила невпинно наростаючий психоз боротьби з «ворогами народу»: «колишніх білих», «петлюрівців», «японо-німецько-польських шпигунів», «диверсантів» і «шкідників».

«Ворожа рука» бачилася у будь-якій сфері життя країни. Іноді кооперативні магазини відмовлялися торгувати «чужою за походженням» ковбасою на кшталт «брауншвейська, краківська, гамбургська»⁴. Шпальти періодичних видань рясніли войовничими закликами: «випікати», «викорінювати», «роздирати», нещадно знищувати «гадів», «іуд». Лунали закликали до посилення революційної пильності і своєчасного виявлення «ворогів».

Автор передовиці «Советской торговли» — член правління Центроспілки М. Епштейн — закликав «на ділі щодня по-справжньому вивчати людей. Ворога потрібно розпізнати, як не спритно він маскувався б» та створити такі умови в системі торгівлі, щоб

«в кожному магазині, складі, сільських і міських торговельних установах [...] класовий ворог був викритий своєчасно»⁵.

Радянська пропаганда, звертаючись до партійного і громадянського сумління, зуміла створити з громадянина потенційного інформатора, запровадивши інституції робсількорів й різного роду дописувачів. На законодавчому рівні була закріплена кримі-

⁴ Речь тов. Микояна на XVII съезде ВКП(б) /<http://www.hrono.ru/vkpb-17\7-5.html>.

⁵ Советская торговля (Москва), 1936. – № 7-8. – С. 5.

нальна відповідальність за недонесення. Власне, країна чітко виконувала установку, оприлюднену у доповіді А. Мікояна до 20-ї річниці ВНК-ДПУ-НКВС:

«Кожний громадянин — співробітник НКВС»⁶.

Вбивство 1 грудня 1934 р. С. Кірова поклато початок жакли-вих за змістом і формою репресій проти власного народу. Поста-нова ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів» та низка наступних рішень ЦК ВКП(б) надала широких повноважень позасудовим органам — «Особливій нараді», «трійкам», «двійкам».

Нагадаємо, що саме у 1935–1936 рр. набула найвищої гостро-ті і напруги боротьба більшовицької партії проти прихильників Л. Д. Троцького. Зрозуміло, що за таких обставин всі громадяни, які колись мали контакти з Левом Давидовичем або прилюдно висловлювалися на підтримку його політичної лінії, стали потен-ційними «ворогами народу» і були приречені на знищення.

Неблагонадійними особами стали громадяни, котрі не прой-шли процедури партійних та кадрових чисток, запроваджених у 1934–1936 рр. Так, «генеральна чистка» ВКП(б) позбавила член-ства в партії понад 600 тис. осіб, серед яких значну кількість скла-дали кооператори, у більшості з керівного складу⁷. Без сумніву, більшовицьке керівництво вкрай стурбували результати пере-пису класового і партійного стану працівників торговельних організацій країни, котрий був проведений у 1935 р. Аналіз по-казав, що до 1936 р. змінився якісний склад співробітників, втра-чалася перевага робітничо-селянського прошарку серед торго-вельних кадрів. Так, в системі торгівлі УСРР працювали 21,2% осіб, які походили з робітників (у 1932 р. таких налічувалось 21,9%), службовців — 24,8%, селян — 25,9%, учнів і студентів — 7,2%, демобілізованих з лав Червоної армії — 3,2%, ремісників — 5,7% (в 1932р. — 2,6%), колишніх торговців — 0,6% (в 1932 р. — 0,4%) та інших — 11,4%⁸. В категорію «інші» зараховувалися при-

⁶ Шановал Ю. «Великому террору» НКВД — 70 лет // Украина криминаль-ная. — 2007. — 28 августа.

⁷ Речь товарища Микояна на XVII съезде ВКП(б) (Заседание 29 января 1934 г., вечернее) /http://www.hrono.ru/vkpb-17\7-5.html

⁸ Советская торговля (Москва). — 1936. — № 7–8. — С. 63.

ватні підприємці, служителі культу, громадяни непролетарського походження, службовці царських установ, учасники Української революції 1917–1920 рр. тощо.

Найбільшу загрозу для влади складало суттєве зниження партійного впливу в керівному апараті (5,9% проти 11,9% у 1932 р.) та різке зниження кількості членів ВКП(б) у сільській мережі споживчої кооперації (до 4,9% у 1935 р. проти 13,7% у 1932 р.)⁹.

На початку 1930-х рр. керівники кооперативних установ постійно обвинувачувалися у провалі товарного постачання, продовольчого забезпечення та громадського харчування робітничого класу й трудової інтелігенції, каралися за допущення розтрат і збитків тощо. Відтак, порушення стали кваліфікуватися як «шкідництво», і система споживчої кооперації України та її кадровий потенціал потрапили під прискіпливий контроль партійно-радянського апарату. Установка Й. Сталіна: «Перевиховувати кадри (торговельні) по-більшовицькому, зробити з них справжніх радянських більшовицьких торговельників», — вимагала негайного набуття реального змісту в системі споживчої кооперації України¹⁰.

Ще 9 лютого 1936 р. НКВС СРСР направило у периферійні органи держбезпеки шифротелеграму, якою передбачалося розпочати операцію «по ліквідації агентурних справ по троцькістах і зінов'ївцях, не обмежуючись вилученням активу»¹¹. Сповідалося про виявлення єдиного організаційного «троцькістського» центру в Москві та існування розгалуженої мережі цієї організації у регіонах СРСР.

Поштовхом для проведення кампанії масових арештів став гучний московський процес над 16 членами «Об'єднаного троцькістсько-зінов'ївського терористичного центру», який відбувся у серпні 1936 р. Учасникам процесу інкримінувалося вбивство С. М. Кірова, «контрреволюційна діяльність», «розпуск СРСР», «повернення капіталізму», «змова з метою вбивства Й. Сталіна»¹². Список для засудження колишніх соратників по партії Сталін осо-

⁹ Советская торговля (Москва). – 1936. – № 7–8. – С. 63.

¹⁰ Книга для учителя. История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР. – С. 126 / <http://www.sakharov-center.ru>.

¹¹ Дело «Антисоветского объединенного троцкистско-зиновьевского центра» / <http://www.krugosvet.ru/articles>.

¹² Правда (Москва). – 1936. – 15, 25 августа.

бисто затверджував. Перший список на 585 осіб був поданий М. Єжовим й А. Вишинським у політбюро ЦК ВКП(б) 4 жовтня 1936 р.¹³ Серед засуджених за списком «585» були декілька українських кооператорів, котрих арештували за причетність до «контрреволюційної троцькістської терористичної організації». У числі перших колишніх керівників «Укоопспілки», репресованих більшовицьким режимом, став Михайло Васильович Михайлик (голова президії «Укоопспілки» у 1931–1933 рр.)¹⁴. Тоді він займав посаду голови президії Сталінської облспоживспілки. Арештований на початку вересня 1936 р., колишній керманіч УКС, прокурор України та нарком юстиції М. Михайлик відкинув усі звинувачення. Але після інтенсивної «обробки» 1 жовтня арештований подав письмову заяву наркомові внутрішніх справ УСРР В. Балицькому, у якій виклав «про свою вину і що ... призвело до цього»¹⁵. На допиті, який провів начальник 1-го відділу СПО УДБ НКВС УСРР С. Брук, М. Михайлик визнав повністю винним у «належності до контрреволюційної троцькістсько-терористичної організації»¹⁶. Згодом він назвав осіб, які начебто залучили його до «організації» та тих, кого він особисто «завербував». Вирок Військової колегії Верховного суду Союзу РСР був однозначний — розстріл. Вирок був виконаний 10 березня 1937 р. в Москві¹⁷.

Загалом «великий терор» став апогеєм масових репресій більшовицької влади проти власного народу. Згодом у «Закритій доповіді» на XX з'їзді КПРС М. Хрущов відзначав, що кількість заарештованих за обвинуваченнями у контрреволюційних злочинах збільшилась у 1937 р., порівняно з 1936 р., більш, ніж у 10 разів¹⁸. Саме у 1937 р. було офіційно дозволено застосовувати фізичний вплив на тих, кого підозрювали у ворожих діях. У тому ж 1937 р.

¹³ Васильев В., Шаповал Ю. Этапы «большого террора»: Винницкая трагедия / Зеркало недели. – 2002. – № 31.

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. П., спр. 7108.

¹⁵ Там само, арк. 26.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само, арк. 348.

¹⁸ Хрущев Н.С. О культе личности и его последствиях. Доклад // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3.

більшовики позбавили життя колишніх керівників «Укоопспілки» М. Й. Калмановича (очолював президію ВУКСу з грудня 1922 до квітня 1923 рр.), М. Г. Бляхера (з червня 1933 по лютий 1934 рр.), В. Д. Кузьменка (з березня 1934 по грудень 1936 рр.), І. А. Гаврилова (з січня по липень 1937 р.).

У 1938–1940 рр. були репресовані В. П. Затонський (керівник президії ВУКСу з березня до листопада 1922 р., розстріляний у 1938 р.), О. Б. Генкін (з січня 1925 по січень 1930 рр., розстріляний 26 лютого 1939 р. в Москві), помер у 1940 р. повністю деморалізований й позбавлений усіх партійних та інших постів О. Г. Шліхтер (очолював «Вукоопспілку» з травня до жовтня 1923 р.)¹⁹. Під тиском НКВС на грані життя і смерті балансував арештований у травні 1938 р. голова президії «Укоопспілки» М. М. Макеєнко (керманіч кооператорів УРСР з липня 1937 по травень 1938 рр.). Лише постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. про припинення масових операцій надали йому шанс залишитися живим²⁰.

Масові репресії в Україні проти керівників споживчої кооперації у 1936–1937 рр. мали цілеспрямований характер. Виконуючи політичне замовлення лідера ЦК ВКП(б), керівництво НКВС СРСР ставило за мету провести масові арешти серед управлінського апарату кооперативних установ і організацій УРСР, забезпечити «зінання» арештованих і, таким чином, отримати компрометуючий матеріал на вище та місцеве партійно-радянське керівництво. Матеріали могли стати підставою для проведення масштабних операцій з «викриття» і ліквідації мережі контрреволюціонерів: «троцькістів», «правих», «націоналістів», «боротьбістів» серед партійно-радянської номенклатури республіки.

На початку 1930-х рр. Й. Сталін жорстко оцінював діяльність споживчої кооперації, вказував на її нерозпорядливість і найбільшу «засміченість буржуазними елементами». Відверто наголошуючи, що «в кооперації засів непманський дух і його треба з неї вибити», він фактично дав наказ до застосування масових репресій²¹.

¹⁹ Вісті (Київ). Діловий випуск, 2006. – № 42.

²⁰ Центральний державний архів громадських організацій в Україні (далі – ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 31765.

²¹ *Сталін*. Сочинення. – Т. 12. – М.: 1949. – С. 355.

Дійсно, кооперація до 1936 р. постійно не виконувала планові завдання з товарообігу, зірвала плани капітального будівництва нової мережі торговельних закладів, розтрати і крадіжки сягали величезних цифр (180 млн. крб. у 1935 р.)²². Причини негараздів ЦК ВКП(б) за тезою вождя «кадри вирішують все» перекладала на плечі керівників та їхній «небільшовицький підхід» до вирішення справ. Для звинувачень були всі підстави, адже, за даними офіційної статистики, в Україні лише 57,7% працюючих у споживчій кооперації мали пролетарське коріння і майже 64% були за віком від 30 до 60 років, тобто добре пам'ятали дорадянський стан торгівлі і могли зробити відповідні висновки.²³ Без сумніву, вони були на користь дореволюційної кооперації. Водночас, в апараті кооперації у порівнянні з 1932 р. у 2 рази зменшилася кількість членів ВКП(б), а в сільській мережі значно знизився вплив партійців на роботу установ (зменшилася майже у 3 рази кількість членів партії). Це інтерпретувалося як можливість поширення «антирадянських настроїв» і «концентрації контрреволюційних сил». Тому за логікою чекістів кожний другий з українських кооператорів (понад 112 тис. осіб) міг бути потенційним «ворогом народу»²⁴.

Важливим моментом для посиленої уваги чекістів був існуючий порядок щодо підбору і розміщення кооперативного апарату на місцях. Всі призначення — звільнення кооперативного керівництва проходили тільки на підставі узгодження і затвердження кандидатур через парткоми і партбюро відповідних рівнів. Кожен керівник-кооператор добре знав, що його доля залежала від волі партійного керівника. В свою чергу, партійний керівник ніс персональну відповідальність за призначення (рекомендацію) на посаду того чи іншого керманіча кооперативної установи. Співробітники НКВС добре знали про «змичку» керівництва регіонів і кооперативних діячів, адже відміна карткової системи не вирішила всі життєві проблеми з забезпеченням продуктами харчування і промисловими товарами. З ліквідацією такої організація «Торгсин» у 1936 р. всі імпортні та гостродефіцитні товари у стали фондами кооперації. Тому питання дефіциту успішно міг вирі-

²² Советская торговля. – 1938. – № 4–5. – С. 25.

²³ Там само. – 1936. – № 7–8. – С. 63, 64.

²⁴ Там само. – С. 63.

шити лише керівник кооперативної установи, котрий знав, де знайти якісне взуття, гарний одяг, міг допомогти у придбанні велосипеда чи швейної машинки тощо.

Жодний офіційний чи неофіційний захід в області не обходився без участі споживчої кооперації у формі забезпечення «громадського харчування». Як правило, на всіх рівнях системи управління між партійно-радянськими та кооперативними керівниками мали місце «неформальні» відносини. Співробітники органів держбезпеки прекрасно були проінформовані про їх формат.

Виявлення «ворогів народу» серед керівників-кооператорів дозволяло органам держбезпеки на підставі їх свідчень будувати схеми «злочинного» зв'язку з партійно-радянським та вищим кооперативним керівництвом. Аналіз кримінальних справ М. Михайлика, В. Кузьменка і І. Гаврилова показав, що їхні «зізнання», отримані при застосуванні методів фізичного впливу, підтверджували чекістські міфи про існування «терористичного центру», організацій «правих», «націоналістів» й іншого «підпілля». Водночас, добуті матеріали тягнули за собою цілий ланцюжок інших справ, у яких були використані «свідчення» арештованих про зв'язок з партійно-радянськими керівниками вищого рівня. Лише з 3-х вищеназваних справ органи НКВС отримали компромат проти значної кількості високопосадовців, зокрема В. Ахматова, Я. Ліфшиця, Г. Пятакова, О. Зоріна, М. Голубенка, В. Логінова, Ю. Коцюбинського, І. Мусульбаса, А. Хвилі, П. Любченка, Ю. Войцехівського, В. Криха, О. Триліського, М. Кілерога, В. Затонського, М. Хатаєвича, М. Постоловського, О. Одінцова, Н. Скалиги, О. Певзнера, О. Рекіса, В. Балицького, О. Лісовика, М. Зінченка, І. Кудріна, В. Порайка, М. Голуб'ятникова, Ф. Кузоятова, І. Федяєва, М. Хатаєвича, О. Рикова, М. Бухаріна, М. Томського та ще декількох десятків осіб з вищих ешелонів партійно-радянського керівництва²⁵. Також в обласних і окружних спілках системи споживчої кооперації була «виявлена» значна кількість так званих «контрреволюціонерів», котрі також змушені були назвати прізвища цілої низки учасників різних «антирадянських формувань». З матеріалів справ М. Михайлика і В. Кузьменка Вінницьке управління НКВС використа-

²⁵ ГДА СБ України, ф. П, спр. 7108, 40219; ЦДАВО України, ф. 263, оп. 1, спр. 31765.

ло «свідчення» проти першого секретаря обкому В. Чернявського, завідуючого радторгвідділом обкому Н. Баруна. Зокрема, останній визнав, що розміщав троцькістські кадри в системі торгівлі (І. Мондрус, А. Хаїт, А. Файн, Я. Дехтярьов) та затвердив «шкідницький» план будівництва і розширення мережі хлібопекарень в області, поданий І. Мондрусом і Я. Дехтярьовим²⁶.

Розгортання масових репресій змусило керівництво НКВС УСРР створити підрозділ, який обробляв всі протоколи допитів, систематизував названі при допитах прізвища і негайно направляв вищому керівництву для прийняття відповідних рішень. Колишній помічник оперативного уповноваженого Й. Губенко свідчив так:

«При СПУ НКВС УСРР у той час була спеціальна група, яка вела облік всіх осіб, які називалися у свідченнях арештованих, робила копії і витяги із свідчень для залучення у справах інших арештованих»²⁷.

У такий спосіб був створений інформативний ланцюг, який надавав можливість робити процес боротьби проти «ворогів народу» безперервним.

Керівництво УДБ НКВС СРСР та України намагалося швидко відреагувати на невдоволення партійного вождя Й. Сталіна, котрий постійно критикував роботу споживчої кооперації. У 1936–1938 рр. масові репресії торкнулися усіх обласних спілок України, але однією з перших стала Вінницька обласна споживспілка. Вона була створена у лютому 1932 р. і головою президії став Веніамін Анатолійович Горловський. Але фактичне банкрутство системи на початок 1934 р. змусило ЦК КП(б)У відізвати його з цієї посади і направити на іншу ділянку кооперативної роботи на Чернігівщину. Вже звідти він потрапив в «Укоопспілку» і в травні 1938 р. був арештований у «справі М. Макеєнка». Слідство намагалося довести його вину у «шкідництві» й «тероризмі», користуючись лише добутими насильницьким шляхом «свідченнями» декількох раніше репресованих і страчених громадян. На засіданні Військового трибуналу Київського воєнного округу підсудні заявили про застосування проти них фізичного впливу і відмовилися визнати

²⁶ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 2743, арк. 70, 71, 81.

²⁷ Там само, спр. 4725, т. 2, арк. 242.

провину, що й змусило трибунал повернути справу на дорозслідування і тим зберегти життя частині фігурантів. Однак справу В. А. Горловського розглянула Особлива нарада при НКВС СРСР, за рішенням якої у січні 1940 р. його розстріляли²⁸. На нашу думку, його служба в царській армії в чині прапорщика та участь у партії «інтернаціоналістів» стали вирішальними в трагічній долі.

Зміна керівництва у Вінницькій облспоживспілці цілком залежала від волі політбюро КП(б)У. Наступним керманичем вінницьких кооператорів став Ізраїль Соломонович Мондрус, котрого партійні органи у вересні 1934 р. направила з Києва для ліквідації «прориву». Професійний економіст і досвідчений кооператор, колишній член правління «Укоопспілки» І. Мондрус активно взявся за реорганізацію системи та покращення її господарсько-фінансової діяльності. Дійсно, на початок 1936 р. йому вдалося подолати фінансову кризу, виконати планові завдання та вивести спілку у число кращих в Україні. І. Мондрус активно проводив кадрову політику на оновлення керівників усіх ланок. На пленумі правління облспоживспілки 7–9 липня 1936 р. майже повністю змінив склад президії правління. За його ініціативою до Вінниці прибув на посаду першого заступника голови А. Хаїт, в члени президії були включені Ж. Гряво, К. Плікше та Л. Талейсник²⁹. Змінилися і керівники ключових обласних баз і організацій. Зокрема, об'єднання «Плодоовоч» очолив А. Файн, який раніше працював у кооперативному союзі УМЧЕКО (Молдавська АСРР). Він прибув до Вінниці на запрошення голови президії³⁰. На кооперативній роботі в МАСРР А. Файн мав значні «політичні неприємності» через причетність у 1918–1919 рр. до партії анархістів. У партійних органах він числився як «прихильник троцькізму».

Однак усі новації І. Мондруса влітку 1936 р. стали предметом прискіпливої оцінки з боку обласного управління НКВС, зокрема його керівника майора держбезпеки Д. Соколінського. Він теж зацікавився минулим І. Мондруса. Вже у вересні 1936 р. Вінницьке управління НКВС отримало інформацію, що І. Мондрус — «заклятий троцькіст» і «дворушник» [заява члена ВКП(б) з 1917 р. Я. Ва-

²⁸ ЦДАВО України, ф. 263, оп. 1, спр. 31765, т. 2, арк. 53–55.

²⁹ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 21115, арк. 10.

³⁰ Там само, спр. 7001, арк. 273.

сильєва] — проводив «контрреволюційну роботу в Укоопспілці та Вінницькій облспоживспілці», «згуртував» навколо себе «зграю» закоренілих «ворогів народу»³¹.

Зазначимо, що саме у той час відбувалося всенародне засудження діяльності Л. Троцького і його прибічників та розгорталася масштабна партійна чистка у лавах ВКП(б). Її результати та заходи щодо посилення пильності мали розглядатися на XIII пленумі обкому КП(б)У 10–11 жовтня 1936 р.

Напередодні форуму обласна газета «Більшовицька правда» передрукувала з всесоюзної «Правди» статтю, в якій звучав відвертий заклик до застосування нищівних репресій проти троцькістів:

«В згоді з Іудою Троцьким практично керували троцькістсько-фашистським терором у нашій країні презрєнні Зінов'єв, Каменєв, Смірнов і вся їхня брудна група! Як справжні покидьки революції, троцькісти скотилися до тероризму, шкідництва, шпигунства й диверсії на користь іноземної буржуазії. З троцькістської бандою ... ми повинні покінчити»³².

Без сумніву, член бюро обкому, начальник УНКВС Вінницької області Д. Соколінський, який мав доповідати на пленумі, спланував арешт високопоставленої особи. Вночі 10 жовтня 1936 р. був заарештований голова президії облспоживспілки І. Мондрус³³. Зрозуміло, що учасники пленуму були поінформовані про арешт. Для місцевого обласного партійно-радянського і господарського активу він став сигналом про нові політичні переслідування. У виступі керівник УНКВС майор державної безпеки Д. Соколінський прямо вказав, що партійна пильність «передбачає бажання будь-що ворога розкрити» і, повчаючи приголомшених партійців, заявив:

«Ми повинні за ними спостерігати, ворога потрібно знайти»³⁴.

Головним аргументом для слідчого Я. Денау став факт понад десятилітньої давності. На початку 1924 р. І. Мондрус, перебуваю-

³¹ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 7001, арк. 56, 57, 219–230 зв., 233–242, 243–247, 258–261.

³² Більшовицька правда (Вінниця). – 1936. – 9 жовтня.

³³ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 7001, арк. 5.

³⁴ ДАВО, ф. П-136, оп. 1, спр. 189, арк. 104.

чи на студентських канікулах у рідному Конотопі, прийшов на партійні збори у залізничне депо і запропонував проголосувати за «троцькістську резолюцію»³⁵. Тоді ініціативою Л. Троцького в країні проходила партійна дискусія про подолання «штилю» та «повного застою» в партії.

«Курс на партапарат, — говорилося в резолюції, — на його панування в партії і бюрократизація його, система призначення, переслідування вільнодумців з практичних питань членів партії, вирішення всіх питань зверху — сприяли росту пасивності, механічному виконанню, застою партійного життя і кар'єризму та іншим шкідливим явищам у нашій партії»³⁶.

Витяг з резолюції свідчив, що частина членів партії ще намагалася протистояти створенню партноменклатурної бюрократії, котра поступово перебирала на себе всю повноту влади. Підтримавши резолюцію, І. Мондрус на довгі роки засвідчив свою неояльність до «генерального курсу ЦК ВКП(б).

І. Мондрус, на відміну від багатьох інших, не визнав вини у «контрреволюційній діяльності», «шкідництві» та «участі в терористичній організації». Навіть допити із застосуванням фізичного впливу (в жовтні–грудні 1936 р. його допитували 25 разів) і очна ставка з М. Михайликом, котрий дав свідчення про залучення І. Мондруса до «терористичної організації», не змогли зламати його волі³⁷. Він стверджував, що у минулому поділяв погляди Л. Троцького, але після виключення його з партії у 1924 р. повністю змінив переконання і безповоротно став у ряди «більшовиків-ленінців-сталінців». Відновивши членство в партії у 1925 р., він приховав справжні причини виключення з партійних рядів, але у подальшій діяльності чітко і віддано виконував усі «настанови великого Вождя». Тому тверда позиція підсудного вплинула на Військову колегію Верховного суду СРСР, котра на виїзному засіданні 1 квітня 1937 р. у Києві не наважилися прийняти постанову про розстріл І. Мондруса і засудила його до 10 років утримання у в'язниці³⁸. Однак, це не гарантувало йому шансів на життя.

³⁵ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 7001, арк. 116.

³⁶ Там само, арк. 29.

³⁷ Там само, арк. 82 – 86.

³⁸ Там само, арк. 292.

Як правило, подібні засуджені у місцях позбавлення волі потрапляли під особливий контроль адміністрації і їх життя закінчувалося трагічно. Так сталося і з І. Мондрусом. У Вологодській в'язниці протягом травня–листопада 1937 р. його 4 рази покарали і передали «справу» на розгляд «трійки» при управлінні НКВС Вологодської області за те, що він голосно говорив у камері, самовільно відкрив квартиру і на цигарковому папері писав вірші³⁹. Про «контрреволюційність» і поширення «троцькізму» можна зробити висновок з рядків його віршів, на нашу думку, найбільш «крамольного» змісту, які звучали так:

«Как тяжело любя Отчизну,
Прослыть врагом ее борьбы,
Стать жертвой лжи отбросов жизни,
Ошибкой строгого судьи».

Не порушуючи кримінальної справи і без проведення слідства, «трійка» 23 листопада 1937 р. констатувала: «Перебуваючи в ув'язненні, продовжував вести активну боротьбу проти Радвлади, пропагуючи серед з/к к/р троцькізм і розповсюджуючи наклепницькі вигадки про керівників ВКП(б) і Радвлади», — і прийняла рішення: «Розстріляти»⁴⁰. Так трагічно закінчилося життя І. Мондруса — голови президії Вінницької облспоживспілки 1934–1936 рр., котрий прожив від роду 35 років та вірно служив більшовицькій партії.

Арештом І. Мондруса обласні чекісти розгорнули масштабні арешти серед кооперативного руху Вінниччини. Наступним мав бути арештований А. Файн. Але відкликання у резерв «Укоопспілки» на вимогу голови правління В. Кузьменка, а потім перехід на роботу в апарат Центроспілки відклали його арешт.

Першого заступника голови президії облспоживспілки А. Хаїта заарештували 26 січня 1937 р. за зв'язок з полтавськими «троцькістами», їх матеріальну підтримку («подарував» 3 пальто) та співпрацю з І. Мондрусом.⁴¹ Впродовж слідства арештований також не визнавав вини у причетності до «троцькізму». Спроба слідчого довести, що він разом з І. Мондрусом займався «шкідниц-

³⁹ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 7001, арк. 308, 310.

⁴⁰ Там само, арк. 312.

⁴¹ Там само, спр. 21115, арк. 2, 20.

твом» у забезпеченні прикордонних райспоживспілок товарною масою також не мала успіху. Однак 10 квітня 1937 р. матеріали на А. Хаїта були передані у Київ на розгляд до УДБ НКВС УРСР, котре визнало, що «вина обвинувачуваного ... в інкримінованому йому злочині не доведена», і повернуло справу на дослідження⁴². А. Хаїта звільнили з в'язниці з підпискою про невиїзд. За час проведення додаткового слідства протягом 20 діб слідчий Кац виявив, що влітку 1936 р. обвинувачений «зірвав постачання населення охолоджувальними напоями» та неодноразово висловлювався в «троцькістському дусі». Вирішальним аргументом у розслідуванні став факт його перебування у 1919 р. у лавах РСДРП (меншовиків). Справа була передана на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР⁴³. Навіть застереження лікаря про наявність у А. Хаїта низки хвороб (туберкульозу, виразки шлунку і грижі) не стали на заваді у прийнятті вироку⁴⁴. Особлива нарада 9 серпня 1937 р. винесла постанову про засудження до ув'язнення у виправний трудовий табір терміном на 5 років⁴⁵. У таборі (бухта Нагаєво), А. Хаїт помер 19 жовтня 1938 р.⁴⁶

Наступні арешти членів президії Вінницької облспоживспілки Ж. Гряво і К. Плікше тісно пов'язані з операцією НКВС щодо ліквідації «антирадянських націоналістичних елементів»⁴⁷. 30 листопада 1937 р. в управління НКВС була направлена шифротелеграма № 49990, якою пропонувалося з 3 грудня приступити до арешту «всіх латишів, підозрюваних у шпигунстві, диверсіях» тощо. Однією з вимог була тотальна «очистка» від латишів установ оборонного значення та зони особливого режиму, до якої відносилася прикордонна Вінниччина.

Їх арештували 4 грудня 1937 р. і, внаслідок застосування методів фізичного впливу, вони вже на першому допиті визнали вину. Жан Гряво [член ВКП(б) з 1919 р.] визнав себе учасником

⁴² ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 21115, арк. 77.

⁴³ Там само, арк. 107-109.

⁴⁴ Там само, арк. 115.

⁴⁵ Там само, арк. 116.

⁴⁶ Там само, арк. 118.

⁴⁷ Там само, спр. 18696, спр. 4654.

⁴⁸ Там само, арк. 14.

«латвійської націоналістичної контрреволюційної організації» і проводив «шкідницько-підривну роботу» в системі облспоживспілки та готував «диверсійну групу» для роботи під час війни⁴⁸. К. Плікше [член ВКП(б) з 1925 р.] додатково зізнався, що він створив «повстансько-диверсійну групу для активної боротьби з радянською владою»⁴⁹. Очевидна абсурдність цих зізнань не стала пересторогою для винесення вироку: «Розстріляти». Обоє страшили у м. Вінниці 28 лютого 1938 р.⁵⁰

Отже, протягом 1936–1938 рр. майже весь склад президії правління Вінницької облспоживспілки був фізично знищений. Аналіз наукової літератури і дослідження архівно-кримінальних справ репресованих діячів споживчої кооперації України показують, що всі потерпілі, як правило, були представниками «непролетарських» партій. В подальшому вони стали членами ВКП(б).

На думку більшості істориків, в основі репресій лежали політичні рішення Й. Сталіна та його оточення. Здійснюючи «соціальну інженерію» радянського суспільства, лідер ВКП(б) намагався знищити політичних реальних і потенційних супротивників. Паралельно відбувалася «кадрова ротація» у системі управління держави зі заміною старих керівників на нових з числа молодшої генерації «більшовиків-сталінців».

В статье исследуются причины массовых политических преследований представителей кооперативного движения. Публикуются неизвестные факты из истории репрессий сотрудников Винницкой областной потребительской кооперации во второй половине 1930-х гг.

Ключевые слова: ГПУ, НКВД, политические репрессии, террор, органы государственной безопасности.

In the article are discussed main pre-conditions of mass political terror implementation in Ukrainian Consumers' Co-operation system. It is also highlighted unknown facts of repressions against board of Vinnitsa Oblspozhyvspilka during second half of 30's years XX century.

Key word: GPU, NKVD, political repressions, terror, state security service.

⁴⁹ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 4654, арк. 11.

⁵⁰ Там само, спр. 18696, арк.63; спр. 4654, арк. 146.